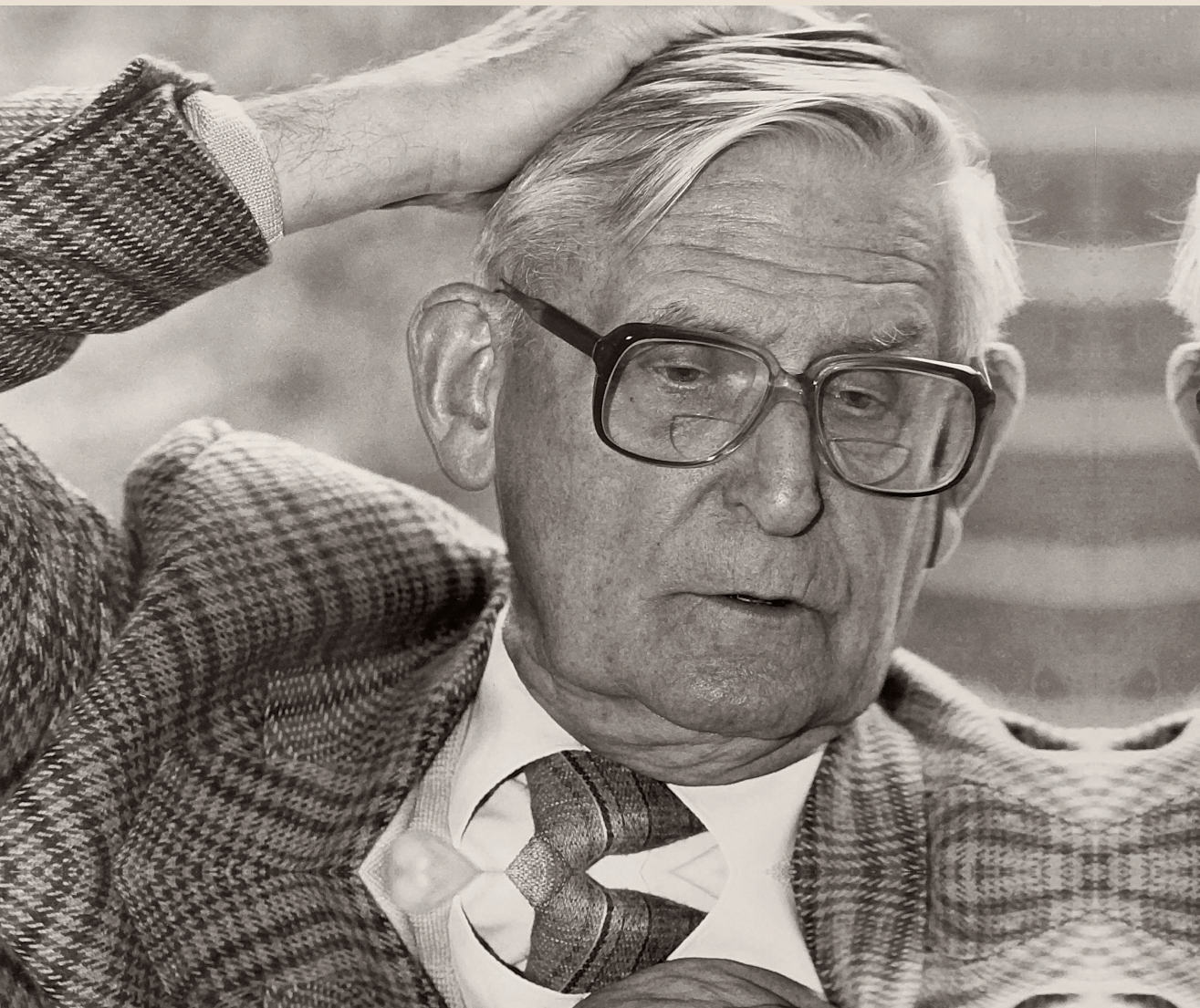

KAREL BLEI

Hendrikus Berkhof

THEOLOOG ONDERWEG

Een biografie

Hendrikus Berkhof

Karikatuur van Berkhof (1975). Getekend door Herman Nauta voor InFormatie, het blad van de Leidse Studenten Ekklesia.

KAREL BLEI

Hendrikus Berkhof

EEN BIOGRAFIE

KOKBOEKENCENTRUM UITGEVERS
UTRECHT

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt
met steun van:

Fonds Kerk en Wereld
Stichting Fonds legaat 'Ad Pias Causas'
Fonds Zonneweelde
Pauline Krayenhoff en Coen Teulings

Ontwerp omslag: Peter Kortleve / shortlife.nl
Lay-out binnenwerk: Anton Sinke

ISBN 978 90 435 4440 5
ISBN 978 90 435 4441 2 (e-book)
NUR 704
www.kokboekencentrum.nl

De samenstellers van dit boek hebben geprobeerd
alle rechthebbenden van de afbeeldingen te achter-
halen. Wanneer u van mening bent dat publicatie-
rechten verschuldigd zijn, gelieve dan contact op te
nemen met de uitgever.

© 2026 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining
zijn niet toegestaan.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk
om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze
met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de pro-
ductie van het papieren boek van deze titel is
daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het
zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging
heeft geleid.

Inhoud

Uitgebreide inhoud	7
1 Inleiding	17
2 Jeugdijaren en studententijd	21
3 Van Berlijn naar Lemele	41
4 In Lemele. Beginnend predikantschap onder toenemende oorlogsdreiging	67
5 Dissertatie, promotie	87
6 Eind 1939, begin 1940. Een bewogen jaarwisseling	111
7 Het eerste bezettingsjaar	129
8 Kerkgeschiedenis als wapen	159
9 Kerkgeschiedenis als wapen: de tijd sinds de reformatie	190
10 Pastoraat en Jodenhulp, een twee-eenheid	220
11 Een tijdlang onderduiker. Het laatste jaar in Lemele	240
12 De start in Zeist. Het laatste bezettingsjaar	263
13 Na oorlogse inzet voor gemeenteopbouw en kerkvernieuwing	289
14 Eigen theologische accenten worden zichtbaar	311
15 Oecumenische ervaringen en gedachten	339
16 Rector van het seminarie	350
17 Een eigen theologische weg gaat zich aftekenen	367
18 Verder op het oecumenische pad	398
19 Grote worp: een theologie van de geschiedenis	418
20 Hoogleraar in Leiden	443
21 Aan het werk in faculteit en kerk, plaatselijk en wereldwijd	468
22 Geschiedenistheologie opnieuw: als 'leer van de Heilige Geest'	497
23 Roerige jaren vanaf 1965: op zoek naar houvast inzake de toekomst	516

24	Oecumenisch waarnemer en deelnemer	533
25	Rondom de Wereldraad-assemblee te Uppsala 1968	558
26	Geloven in God, kan dat nog?	580
27	Alle kaarten op tafel: 'Christelijk Geloof' als complete dogmatiek	603
28	'Christelijk Geloof' onder vuur	633
29	Rondom 1974: Van de Wereldraad naar de Nederlandse Raad van Kerken	652
30	Het geding met de 'Amsterdamse school'	679
31	Op de drempel van het emeritaat	697
32	Ook als 'rustend hoogleraar' midden in de kerk	721
33	In gesprek met de moderniteit	741
34	De laatste periode	769
	 Boekpublicaties van Hendrikus Berkhof	 779
	 Registers	
	Lijst van afkortingen	781
	Register van namen	782
	Register van bijbelplaatsen	786
	 Over de auteur	 788

Uitgebreide inhoud

1	Inleiding	17
1.1	Eerste ontmoeting	17
1.2	Persoonlijk contact	18
1.3	Toonaangevend in de Nederlandse Hervormde Kerk	19
1.4	Tussen traditie en moderniteit	19
2	Jeugdijaren en studententijd	21
2.1	Afkomst. Van vaderszijde: de familie Berkhof	21
2.2	Van moederszijde: de familie Los	23
2.3	Basisschooljaren	25
2.4	Gymnasiumtijd	27
2.5	Studententijd	28
2.6	Actief in het studentenblad ‘Libertas ex veritate’	30
2.7	Aandacht voor het opkomend nationaalsocialisme	34
2.8	De oecumenische beweging in het vizier	36
3	Van Berlijn naar Lemele	41
3.1	Semester in Berlijn	41
3.2	Terug uit Berlijn	45
3.3	Over de Duitse kerkstrijd en haar betekenis	50
3.4	Over de kerkstrijd in Nederland, eind jaren dertig	54
3.6	Op weg naar het predikantschap	59
3.7	De intrede in Lemele	62
4	In Lemele. Beginnend predikantschap onder toenemende oorlogsdreiging	67
4.1	Lemele: de natuur en de bevolking	67
4.2	Dreigende ontwikkelingen in naburig Duitsland	69
4.3	Gemeenteopbouw: bijbeluitleg	71
4.4	Prediking als bijbeluitleg, in confessionele lijn	73
4.5	De kwestie van de kerkelijke gezangen	75
4.6	Op huisbezoek. ‘De dominee is geen gebedsmachine’	78
4.7	Leren catechiseren, ‘onder vallen en opstaan’	80

4.8	Aan de vooravond van de wereldoorlog	81
4.9	Oecumenische jeugdconferentie in Amsterdam	83
5	Dissertatie, promotie	87
5.1	De keuze van het onderwerp	87
5.2	Kerk en staat in de derde eeuw	89
5.3	De hellenistische filosofie als dominante factor	91
5.4	Het denksysteem van Origenes	93
5.5	De Zoon (de Logos) een ‘lagere God’ of God zelf? De ariaanse strijd	95
5.6	Eusebius als apologeet	96
5.7	Over Eusebius’ theologie (1): zijn Godsleer	98
5.8	Over Eusebius’ theologie (2): de Logos en de schepping	99
5.9	Eusebius in de ariaanse strijd	102
5.10	Na Nicea: de discussie met Marcellus van Ancyra	105
5.11	Terugblik. Een dogmahistorische studie met actuele strekking	107
6	Eind 1939, begin 1940. Een bewogen jaarwisseling	111
6.1	Berichtgeving over de ontwikkelingen in Duitsland	111
6.2	In Lemele, najaar 1939	113
6.3	Oudejaarsdag 1939	114
6.4	Herodes als model voor Hitler en Stalin	115
6.5	Jezus (ont)vlucht. Toekomst voor een vervolgte gemeente	117
6.6	‘Misschien moet het in 1940 nog erger worden’	119
6.7	De bouw van een nieuwe kerk	121
6.8	Op de drempel van 1940	122
6.9	Ingebruikneming van de nieuwe kerk	124
6.10	Naderend oorlogsgeweld	126
7	Het eerste bezettingsjaar	129
7.1	Kerkdienst midden in het oorlogsgeweld	129
7.2	Na de capitulatie	132
7.3	‘Nationale opbouw’: in welke zin?	134
7.4	In de eerste maanden van de bezettingstijd	136
7.5	Bruiloft, midden in de spanningen	140
7.6	Arrestatie	143
7.7	In gevangenschap	146
7.8	Vrijgelaten, weer op de kansel	150
7.9	Bijzondere Paasdagen in 1941	153
7.10	Een jaar na de capitulatie	155

8	Kerkgeschiedenis als wapen	159
8.1	In zorg om de kerk en haar toekomst	159
8.2	Een protestantse, beoordelende kerkgeschiedenis	162
8.3	Uitdagingen van de tweede eeuw: gnostiek, Marcion	163
8.4	De vierde en vijfde eeuw: staatskerk, vroeg-christelijke dogma's; Athanasius	167
8.5	Over de Oosters-Orthodoxe Kerk, sindsdien	171
8.6	Over Augustinus	172
8.7	Over pausdom, zending, Germaans christendom	174
8.8	Over de middeleeuwen: theocratie, theologie; Thomas van Aquino	175
8.9	Reformatie en renaissance; Luther en Erasmus	178
8.10	Kritische notities bij Luther en het lutheranisme	180
8.11	Over Zwingli en de dopers	183
8.12	Over Calvin	186
9	Kerkgeschiedenis als wapen: de tijd sinds de reformatie	190
9.1	Na de reformatie. Kerk en staat, geloof en politiek	190
9.2	Over ontstaan en identiteit van Nederland, als volk en staat	193
9.3	Over de remonstranten en de synode van Dordrecht	195
9.4	Na de Dordtse synode. Piëtisme en Verlichting	198
9.5	Over kerk en theologie in de negentiende eeuw	201
9.6	Over de kerkelijke ontwikkelingen in Nederland sinds 1816	206
9.7	Over de Rooms-Katholieke Kerk in de negentiende eeuw	208
9.8	Blik op de eigen tijd	210
9.9	Over Karl Barth en zijn invloed	213
9.10	Over de kerk als wereldkerk	216
9.11	Wat deze kerkgeschiedenis theologisch oplevert	218
10	Pastoraat en Jodenhulp, een twee-eenheid	220
10.1	Een zondag vol spanning	220
10.2	De vrijheid der evangelieverkondiging in het geding	223
10.3	Over de beginnende reorganisatie in de Hervormde Kerk	225
10.4	Nieuwe moeilijkheden op komst?	228
10.5	Toenemende Jodenvervolging	229
10.6	Een preek over 'het Joodse vraagstuk'	231
10.7	Het 'Joodse vraagstuk' in de praktijk	237
11	Een tijdlang onderduiker. Het laatste jaar in Lemele	240
11.1	Ondergedoken	240
11.2	Ook als onderduiker actief	243

11.3	Kerkgeschiedenis opnieuw: de kerk aan de leiband van de staat	246
11.4	Pleidooi voor tolerantie, vrijheid en theocratie	248
11.5	Weer bovengronds. Betrokken bij Jodenhulp	253
11.6	Kerstfeest 1943	256
11.7	Afscheid van Lemele	258
12	De start in Zeist. Het laatste bezettingsjaar	263
12.1	Kennismaking met Zeist	263
12.2	Advent en Kerst 1944	266
12.3	Begin 1945. Prediking in de hongervinter	270
12.4	Waarom duurt het zo lang? Het thema van Gods geduld	274
12.5	De vraag naar het Rijk	276
12.6	In de lijdensweken	278
12.7	Pasen, nog onder Duitse bezetting	281
12.8	De vrede vlakbij	283
12.9	Bevrijd! Open voor de toekomst!	286
13	Naoorlogse inzet voor gemeenteopbouw en kerkvernieuwing	289
13.1	De ‘Doornse thesen’, gepubliceerd en toegelicht	289
13.2	Over bedoeling en opzet van de ‘Doornse thesen’	292
13.3	De Doornse thesen over staat, kerk en toekomst	294
13.4	Extra taak: hoofddocent van ‘Kerk en Wereld’	297
13.5	Over apostoliciteit en apostolaat	301
13.6	Betrokken bij het maandblad ‘Wending’	304
13.7	Het rooms-katholicisme in het vizier	306
13.8	Herderlijk Schrijven betreffende de Rooms-Katholieke Kerk	308
13.9	Gezinsuitbreiding	310
14	Eigen theologische accenten worden zichtbaar	311
14.1	Aandacht voor de Paasboodschap	311
14.2	De zin en het ‘zijn’ van Pasen. In discussie met H.J. Heering	315
14.3	Op weg naar een nieuw belijden	317
14.4	Fundamenten en perspectieven: het verhaal van Gods Koninkrijk	320
14.5	Fundamenten en perspectieven: het verhaal van Jezus Christus	322
14.6	Fundamenten en perspectieven: het verhaal van de Geest	324
14.7	Fundamenten en perspectieven: het verhaal van de Kerk	326

14.8	Fundamenten en perspectieven: het verhaal van de (grote en kleine) geschiedenis	329
14.9	Fundamenten en perspectieven: het verhaal van Israël en toekomst	332
14.10	Slotsom: een niet zozeer christocentrisch als wel heilshistorisch denken	335
14.11	Reacties op ‘Fundamenten en perspectieven’	337
15	Oecumenische ervaringen en gedachten	339
15.1	Deelname aan de eerste assemblee van de Wereldraad van Kerken	339
15.2	Opnieuw in Berlijn	343
15.3	Over Athanasius en het oosters christendom	346
15.4	Opnieuw gezinsuitbreiding. Verandering op komst	349
16	Rector van het seminarie	350
16.1	Een nieuwe uitdaging: de benoeming aan het seminarie	350
16.2	Afscheid van Zeist	352
16.3	Bij de opening van het seminarie	355
16.4	De praktijk van het seminarie	360
16.5	Blijvende strijd voor gemeenteopbouw	365
16.6	Centrale positie in de kerk	366
17	Een eigen theologische weg gaat zich aftekenen	367
17.1	Een thuis in Driebergen	367
17.2	‘De stand van het Credo in de hervormde Kerk’	369
17.3	Hervormde herontdekking van ‘de Kerk’	372
17.4	De Geest, te weinig bedacht? Beginnend onbehagen	375
17.5	‘Crisis der Middenorthodoxie’	377
17.6	Oog voor de Gereformeerde Bond	380
17.7	‘Christus en de machten’	383
17.8	De gemeente en de machten. Opnieuw over gemeenteopbouw	385
17.9	Kerstening van de machten	387
17.10	Toepassing: de ‘machten’ in de sociaal-politieke werkelijkheid	390
17.11	Een eigen theologische weg gaat zich aftekenen	394
18	Verder op het oecumenische pad	398
18.1	‘Gods éne Kerk en onze vele kerken’	398
18.2.	In Evanston. De tweede assemblee van de Wereldraad van Kerken	403
18.3	Het hoofdthema: ‘Jezus Christus, de hoop van de wereld’	404

18.4	Hoop van Israël?	408
18.5	Kan eenwording alleen op het zendingsterrein?	410
18.6	Nederlandse uitkijkpost op het veld van de oecumene	413
19	Grote worp: een theologie van de geschiedenis	418
19.1	Gefascineerd door de geschiedenis als theologisch begrip	418
19.2	‘Christus de zin der geschiedenis’	420
19.3	‘Jezus Christus het einde der geschiedenis’	423
19.4	‘Jezus Christus, het begin der geschiedenis’	425
19.5	‘De zending als geschiedenisvormende macht’	426
19.6	‘Christus de gekruisigde in de geschiedenis’	428
19.7	‘Christus de opgestane in de geschiedenis’	432
19.8	Geschiedenis en voleinding	435
19.9	Zoeken naar Gods hand in de geschiedenis	438
19.10	Terugblik	439
20	Hoogleraar in Leiden	443
20.1	Kandidaat voor de leerstoel dogmatiek in Leiden	443
20.2	Bedenkingen inzake de ‘duplex ordo’	446
20.3	Afscheid van Driebergen	450
20.4	Oratie: ‘God voorwerp van wetenschap?’	452
20.5	Op zoek naar collegialiteit. De oratie onder kritiek	455
20.6	‘De mens onderweg’	458
20.7	‘Schepping en voleinding’	463
20.8	De verhoudingen in de faculteit	466
21	Aan het werk in faculteit en kerk, plaatselijk en wereldwijd	465
21.1	Aan het werk in de faculteit	468
21.2	Dogmaticus én geregeld prediker. De Kloosterkerk	475
21.3	Voortgaand oecumenisch engagement. Wereldraad en Oosterse Orthodoxie	478
21.4	Zomer 1960: over basis en eenheidsdoel van de Wereldraad	479
21.5	Op weg naar New Delhi: ‘Jezus Christus, het licht der wereld’	481
21.6	In New Delhi. De derde assemblee van de Wereldraad van Kerken	483
21.7	Doordenken op wat ‘kerk’ is	489
21.8	‘De katholiciteit der Kerk’	491
22	Geschiedenistheologie opnieuw: als ‘leer van de Heilige Geest’	497
22.1	Oecumene dichtbij. Hervormden en remonstranten	497

22.2	Hervormden en Gereformeerden	500
22.3	Verder in het theologische spoor: de leer van de Heilige Geest	503
22.4	De Geest, de zending en de kerk	506
22.5	De Geest en de enkeling	508
22.6	De Geest en de wereld	511
22.7	Een nieuw ontwikkelde leer van Gods drie-eenheid	513
23	Roerige jaren vanaf 1965: op zoek naar houvast inzake de toekomst	516
23.1	Het a-theïsme in de theologische gehoorzaal	516
23.2	Jezus spreekt niet meer vanzelf	518
23.3	Bijbelse theologie als houvast in een tijd van crisis	522
23.4	‘Gegronde verwachting’	524
23.5	Toekomstbeelden: ‘opstanding’, ‘wederkomst’, ‘gericht’, ‘eeuwig leven’	527
23.6	Is de hel eeuwig?	531
24	Oecumenisch waarnemer en deelnemer	533
24.1	In de Wereldraad: met Russisch-orthodoxen en rooms-katholieken	533
24.2	Oecumenische bestandsopname	536
24.3	Het oecumenisme-decreet van Vaticanum II: blijk van nieuwe openheid?	538
24.4	Vaticanum II over ‘de Kerk’: de voorgeschiedenis	540
24.5	Vaticanum II over de kerk. Welk kerkbegrip?	543
24.6	De kerk: hiërarchie of toch volk van God?	544
24.7	De kerk: zondig? onfeilbaar? Consequenties van de ‘volk Gods’-kerkopvatting	548
24.8	Over de toekomst. Verwachtingen en opgaven	551
24.9	Vaticanum II over ‘Kerk en wereld’	553
24.10	‘Verzoening en voltooiing’	555
25	Rondom de Wereldraad-assemblee te Uppsala 1968	558
25.1	Contact met het Koninklijk Huis	558
25.2	Het Wereldraadrapport ‘God in de natuur en in de geschiedenis’	562
25.3	College in Helsinki: ‘Christus en de kosmos’	567
25.4	1968: jaar van crises	570
25.5	Rede in de Uppsala-assemblee: ‘De absoluteitheid van Jezus Christus’	572
25.6	Uppsala en Israël	575

Hendrikus Berkhof (1914-1995) is een van de meest invloedrijke Nederlandse theologen van de twintigste eeuw. Karel Blei schreef het fascinerende levensverhaal van deze creatieve theoloog, die er levenslang naar zocht het evangelie verstaanbaar te maken voor een naoorlogse samenleving. Hij ging daarbij het gesprek aan met alle richtingen in de theologie, van orthodox tot vrijzinnig.

Blei schetst Berkhof als een gangmaker, die de kerk een weg probeerde te wijzen tussen het starre traditionalisme en het stuurloze modernisme door. Of Berkhof daarin geslaagd is, is nog steeds voer voor discussie.

Karel Blei is theoloog en een kenner van de belangrijkste Nederlandse theologen van de twintigste eeuw, zoals Miskotte, Barth en Noordmans. Eerder schreef hij onder andere het veelgeprezen *Karl Barth en zijn theologische weg door de tijd* (2018).

9 789043 544405 >

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 4440 5 • NUR 704